

Теоретико-літературні поняття

Лірика - поряд з епосом і драмою один з основних літературних родів, у якому життя відображається через передачу почуттів, переживань, думок людини в певних обставинах; під впливом певних подій.

Умовна класифікація за мотивами та основним ідейним спрямуванням:

- громадянська лірика - лірика із соціальною та національною проблематикою, у якій представлено глибоке розуміння поетом сучасного життя і ставлення до нього: суспільно-політична, патріотична (В. Симоненко «Лебеді материнства»);

- філософська лірика - лірика, спрямована на філософське осмислення світу (творчість Ліни Костенко, збірка Б.-І. Антонича «Зелена Євангелія»);

- пейзажна лірика - зображення природи, настроїв ліричного героя, викликаний її спогляданням, філософськими та медитативними міркуваннями з приводу художнього осмислення світу; характерним є принцип паралелізму, що будується на контрастному зіставленні або гармонійній єдності внутрішнього світу людини з природою (Т. Шевченко «Зоре моя вечірняя...»);

- інтимна лірика - поетичні твори, у яких ідеться про сердечні переживання, прояви любові ліричного героя тощо (В. Сосюра «Так ніхто не кохав»);

- релігійна лірика — поетичне звернення до Бога, вираження релігійних почуттів і переживань (В. Стус «В мені уже народжується Бог»);

- сатирична лірика — викриття, осмислення засобами сатири вад суспільства і людини (Т. Шевченко «Кавказ»);

Традиційна жанрова класифікація:

- **Гімн** - урочистий твір символічно-програмового змісту (І. Франко -«Гімн»),

- **Сонет** - старовинна канонічна форма вірша, складається з чотирнадцяти рядків 5-стопного або 6-стопного ямба, двох чотиривіршів (катренів) і двох тривіршів (терцетів) (М. Рильський «Чернігівські сонети»),

- **Елегія** - вірш, у якому виражені настрої смутку, журби, задуми, меланхолії (П. Тичина «Похорон друга»),

- **Ода** - хвалебна пісня або вірш про якусь видатну особу чи подію (І. Драч «Ода совісті»),

- **Пісня** - невеликий поетичний твір, призначений для співу.

- **Епіталама** - весільний вірш на честь молодих.

- **Епітафія** - надмогильний поетичний напис, що вшановував покійного.

- **Епіграма** - невеликий дотепний вірш з несподівано, граційно завершеною кінцівкою, у якому висміювали певні вади людей чи суспільства.

• **Ідилія** - невеликий віршовий твір, у якому поетизується сільське життя (Т. Шевченко «Садок вишневий коло хати»).

• **Курйозні вірші** - мають незвичайний зовнішній вигляд (акровірші, азбучний вірш, фігурний вірш тощо).

• **Лірична поема** - великий поетичний твір, у якому розгортається широка панорама почуттів, переживань і думок ліричного героя, з відсутністю епічного сюжету (М. Рильський «Слово про рідну матір»).

• **Ліро-епічний твір** - такий віршовий художній твір, у якому показуються вчинки персонажів (наявний сюжет) і разом з тим у прямій формі виявляється ставлення автора до цих вчинків (ліричні відступи). Таким чином, в одному творі поєднуються епічні сюжетно-розповідні елементи і властива ліриці емоційність, віршова форма і ліризм.

Основні ліро-епічні жанри:

- віршований роман (роман у віршах);

- поема;

- ода;

- байка;

- дума;

- історична пісня;

- балада тощо.

Балада - невеликий ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного або героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом.

Дума - великий ліро-епічний твір переважно героїчного змісту про важливі історичні події (найчастіше про боротьбу українського народу проти іноземних загарбників), близький до історичних пісень і билин.

Історичні пісні - це народні ліро-епічні твори про важливі історичні події та конкретних історичних осіб.

Художній образ - це узагальнена картина людського життя і навколишнього світу (людина, природа, предмет, подія, явище), утілена в індивідуальну мистецьку форму творчою уявою письменника.

Ліричний герой - особа, думки і почуття якої виражаються в ліриці.

Ліричні вірші пишуть переважно від першої особи, часто ототожнюють ліричного героя і автора, хоч їх слід відрізняти. Ліричний вірш не можна розглядати тільки як частку реальної біографії поета. Лірика - це розповідь «про свій час і про себе», створюючи яку автор відбирає найбільш істотне і загальнозначне в житті і типізує його за допомогою художнього вимислу.

Системи віршування

Кількісні: в основу творення ритму покладена кількість часу, яка витрачається на вимову ритмічних одиниць, мелодійність.

• **Античний вірш** (стопа - сполучення певної кількості довгих і коротких складів, яке повторюється у віршовому рядку і надає йому ритмічного звучання; антична стопа мала від 2 до 4 складів; налічувалося більше 27 видів стоп).

• Фольклорний вірш:

- пісенний — тісний зв'язок тексту і мелодики, усі куплети подібні за будовою, крім граматичних наголосів, мають місце ритмічні;

- речитативний не має поділу на куплети, рядки різні за кількістю складів, виконуються речитативом (співом-проказуванням).

Якісні (ритм досягається рівномірним повторенням складів і (або) наголосів):

• **силабічна** (рівна кількість складів у віршованих рядках (13 чи 11) з вільним розташуванням наголосів усередині рядка, парним римуванням, наявністю цезури);

• **тонічна** (однакова кількість наголосів у віршованих рядках за відсутності поділу їх на стопи);

• **силабо-тонічна** (рівна кількість складів у відповідних рядках, рівномірне чергування наголошених і ненаголошених складів у рядках; одиниця виміру ритму - стопа).

В усіх системах віршування основною ритмічною одиницею є віршований рядок.

Ритмомелодика вірша

Елементи ритмотворення силабо-тонічного вірша:

- наголос;
- стопа;
- розмір;
- пауза;
- рима;
- способи римування;
- строфа.

Наголос (в поезії визначається не фонетичний, а ритмічний).

Стопа — поєднання наголошених і ненаголошених складів, які повторюються в рядку.

*Двоскладова:

- хорей (трохей) — з наголосом на першому складі:

Вічний революційонер -

Дух, що тіло рве до бою,

Рве за поступ, щастя й волю...

(І. Франко)

- ямб - з наголосом на другому складі:

Реве та стогне Дніпр широкий,

Сердитий вітер завива...

(Т. Шевченко)

- пірихій - службова двоскладова стопа з обома ненаголошеними складами;

- спондей — службова двоскладова стопа з обома наголошеними складами; *Трискладова:

- дактиль - з наголосом на першому складі:

З раннього ранку дотізньої ніченьки

Голкою денно верти...

(П. Грабовський)

- амфібрахій - з наголосом на другому складі:

Любіть Україну, як сонце, любіть,

Як вітер, і трави, і води...

В годину щасливу і в радості мить,

Любіть у годину негоди!

(В. Сосюра).

- анапест - з наголосом на третьому складі:

Наша ціль - людське щастя і воля.

Розум владний без віри основ...

(І. Франко).

- бакхій - службова трискладова стопа з трьома ненаголошеними складами.

Розмір (ураховується кількість стоп у рядку):

Наприклад, двостопний хорей

- тристопний ямб

- чотиристопний дактиль

- п'ятистопний амфібрахій

шестистопний... анапест

Страшні слова, коли вони мовчать,

Коли вони зненацька причаїлись,

Коли не знаєш, з чого їх почать,

Бо всі слова були уже чиймись.

(Л. Костенко)

Вид стопи - ямб з пірихієм; віршовий розмір - п'ятистопний ямб.

Пауза - зупинка голосу, коротка перерва під час читання, яка є словорозділом у тексті.

У сполученні з відповідною інтонацією:

- розповідна;
- оклична;
- питальна;
- змістова;
- логічно-інтонаційна;
- ритмічна (цезура - особлива ритмічна пауза всередині віршового рядка, яка ділить його на два піврядки).

Рима - співзвучність закінчень у суміжних та близько розташованих словах у рядках (явище звукове, а не графічне: у римі збігаються звуки, а не букви). Розглядається з останнього наголошеного звука:

- 1) проста (твориться двома словами)
складна (твориться трьома (чотирма) словами)
- 2) точна (усі звуки точно збігаються: мила - крила) приблизна (співзвучність неповна: блискавиці - криця)
- 3) за місцем наголосів у словах, що римуються: чоловіча (наголос на останньому складі: невже - береже)
 - жіноча (наголос на передостанньому складі: долина - калина)
 - дактилічна (наголос на третьому від кінця складі: ясененький - тихесенький)
- 4) внутрішнє римування (усередині рядка) - надає поезії більшої мелодійності: «Там тополі у полі на воли.» (П. Тичина)

Римування - це особливість розташування рим у віршованому творі, інтервал між ними.

Способи римування:

- суміжне (парне) - римування у строфі першого рядка з другим, третього з четвертим (аабб);

В Путивлі-граді вранці-рано

Співає, плаче Ярославна,

Як та зозуленька кує,

Словами жалю додає.

(Т. Шевченко)

- перехресне (парні рядки римуються з парними, непарні - з непарними (абаб);

Ще молитесь, далекий брате,

Серед Звенигородських піль.

Ще не стомились карбувати В коштовних ямбах вічний біль...

(Є. Маланюк)

- кільцеве (охопне): перший рядок римується з четвертим, а другий - з третім (абба);

Мов скарб старий - цей місяць-білозір,

Мов сни старі — ці хмари білопінні.

І бачу я: в тривожному тремтінні Поганська ніч лягла на чорний бір.

(М. Бажан)

Білий вірш - вірш, у якому відсутнє римування, але зберігається чіткий ритм.

Мені зоря сяла нині вранці, устромена в вікно.

І благодать - така ясна лягла мені на душу сумиренну, що я збагнув нарешті:

ота зоря - то тільки скалок болю,

що вічністю протятий, мов огнем...

(В. Стус)

Строфа - найбільша ритмічна одиниця віршованого твору, група віршованих рядків, об'єднаних однією думкою, інтонацією та порядком римування.

Поетичні твори:

- строфічні (поділені на строфи);

- астрофічні (не поділені на строфи).

Строфи:

I. Звичайні строфи:

- 1 моностих (однорядкова строфа):

Тиша - це мова, якою говорить до людини Бог (Б.-І. Антонич).

- 2 дистих (двовірш) - дворядкова строфа із суміжним римуванням

Повій, вітре, на Вкраїну,

Де покинув я дівчину.

(С. Руданський)

- 3 терцет (тривірш) - трирядкова строфа, об'єднана однією римою

Сам лицемірствує з собою,

Хто людським серцем і журбою

Турбується з самохвальбою.

(І. Франко)

- 4 катрен (чотиривірш) - чотирирядкова строфа з різними способами римування

О, принесіть як не надію,

То крихту рідної землі:

Я притулю до уст її і так застигну, так замлію.

(О. Олесь)

- 5 пентина - п'ятирядкова

- 6 секстета - шестирядкова

- 7 септима - семирядкова

- 8 октаверс - восьмирядкова

- 9 нонаверс - дев'ятирядкові

- 10 дециверс - десятирядкова

II. Романські

- **Терцина** - трирядкова строфа п'ятистопного ямба з римуванням аба, у наступній строфі - бвб і т.д.

Народе мій, замучений, розбитий, (а)

Мов паралітик той на роздорожку, (б)

Людським презирством, ніби струпом, вкритий! (а)

Твоїм будущим душу я тривожу, (б)

Від сорому яких нащадків пізних (в)

Палитиме, заснути я не можу, (б)

(І. Франко)

- **Секстина** - шестирядкова строфа п'яти- або шестистопного ямба з римуванням абаавв.
- **Октава** - восьмирядкова строфа з п'яти- або шестистопного ямба з перехресним у шести рядках і суміжним у двох останніх римуванням: абабавв.
- **Тріолет** - восьмирядкова строфа, у якій повторюються рядки - перший у четвертому та восьмому, другий - у сьомому або перший у четвертому і сьомому, а другий - у восьмому.
- **Рондель** - тринадцятирядкова строфа на дві рими, у якій тричі повторюється перший рядок і двічі - другий.
- **Сонет** - чотирнадцятирядкова строфа п'яти- або шестистопного ямба, що складається з двох чотиривіршів і двох тривіршів з римуванням: абабаб абввдеед (хоч можливі й інші способи римування).

III. Східні

1) Японські

- танка - п'ятирядкова неримована строфа, що складається з п'яти- та семискладових рядків (5-7-5-7-7);

- гайку (хокку) - трирядкова неримована строфа, що постала на основі першої півстрофи танка.

Синя волошка,

Суперниця пірамід,

У вічнім смутку.

(І. Качуровський)

Стильові прикмети японських строф:

- естетизм
- суб'єктивний ліризм
- філософське споглядання картин природи

2) Персько-арабські

- рубаї - чотиривірш, що має закінчену, переважно філософську думку, підкреслену в останньому рядку, і римування ааба. (У світовій літературі - Омар Хайям, в українській літературі - збірка «Рубаї» Д. Павличка (1987), твори М. Ореста).

Верлібр (вільний вірш) - не має строфічної будови, рими, поетичного розміру, а ритм у ньому досягається лише наспівною інтонацією (в українській літературі -

І. Драч, М. Вінграновський, Б. Бойчук, Е. Андієвська та ін.)

Довільний вірш (іноді називають байковим) - вірш, написаний силабо-тонічним розміром (переважно ямбом чи хореем), що складається з різностопних рядків, розміщених довільно.

Вітер.

Не вітер - буря!

Трощить, ламає, з землі вириває...

За чорними хмарами

(з блиском, ударами!),

за чорними хмарами мільйон

мільйонів мускулястих рук...

(П. Тичина)

Синтаксичні фігури

Синтаксичні фігури - своєрідна синтаксична побудова фраз для посилення виразності й емоційності мови та уникнення одноманітності.

- **Інверсія** (від лат. «перевертання, переставлення») - незвичайна розстановка слів у реченні для того, щоб найбільш значуще слово особливо підкреслити, звернути на нього увагу або увиразнити ритмізованість фрази.

Полюбила чорнобрива Козака дівчина.

(Т. Шевченко)

- **Еліпса** (від грец. «пропуск, нестача») - пропуск у реченні слова чи словосполучення, яке легко поновлюється з контексту в уяві через зв'язані з ним сусідні слова:

«Аж небо блакитне широкими б'є» (Т. Шевченко) (пропущено слово «крилами»)

Риторичні (патетичні) фігури:

- **Патетичне запитання** - виражає якісь емоції, відповідь впливає уже з нього самого, не потребує окремого вираження.

Хто вам сказав, що я слабка,

Що я корюся долі?

(Леся Українка)

- **Патетичне звертання** - звертання до неживих предметів, як до живих, або до відсутніх осіб, як до присутніх.

О рідне слово, хто без тебе я? (Д. Павличко)

- **Патетичний оклик (вигук)** - вислів почуття у коротких, емоційно-перенасичених словах.

Докучило! Нема мені Вітчизни! (В. Стус)

- **Патетичне ствердження** - особливе підкреслення незаперечності сказаного мовцем.

Так! Я буду крізь сльози сміятись...

(Леся Українка)

- **Патетичне заперечення** - зосередження уваги читача на певній думці через пояснення її у формі заперечення або застереження можливого іншого погляду.

Ні, я хочу крізь сльози сміятись...

(Леся Українка)

Анафора (єдинопочаток) - повторення на початку віршованих рядків, строф або речень чи розділів (у прозі) однакових слів чи синтаксичних конструкцій.

Ні попівськії тортури,

Ні тюремні царські мури...

(І. Франко)

Епіфора (єдинозакінчення) - повторення однакових слів чи синтаксичних конструкцій у кінці віршованих рядків, строф чи речень, розділів (у прозі).

Усмішка твоя - єдина,

Мука твоя - єдина,

Очі твої - одні.

(В. Симоненко)

Симплока - поєднання анафори з епіфорою.

Чи я в лузі не калина була?

Чи я в лузі не червона була?

(Народна пісня)

Кільце - повторення однакових слів чи синтаксичних конструкцій на початку і в кінці твору або його частини.

Нічка тиха і темна була.

Я стояла, мій друже, з тобою;

Я дивилась на тебе з журбою,

Нічка тиха і темна була...

(Леся Українка)

Антитеза - особливо підкреслене протиставлення протилежних життєвих явищ, понять, думок:

«Усі ми в золоті і голі» (Т. Шевченко)

Асиндетон (безсполучниковість) - навмисне пропускання сполучників між однорідними членами з метою відтворення швидкого руху, раптової зміни в явищах.

Зійшлись, побрались, поєднались,

Помолоділи, підросли.

Т. Шевченко)

Полісендитон (багатосполучниковість) - нагромадження у фразі чи строфі великої кількості сполучників з метою уповільнення розповіді, посилення наспівності, підкреслення роздумів мовця.

Рідна мати моя, ти ночей недоспала

І водила мене у поля край села,

І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,

І рушник вишиваний на щастя дала.

(А. Малишко)

Паралелізм - паралельне зображення двох і більше явищ із різних сфер життя (порівняння у формі зіставлення); на відміну від порівняння у паралелізмі змальовувані картини пов'язуються між собою не тільки синтаксично, а й логічно.

При потоці явір,

Явір зелененький,

А у вдови хлопець,

Хлопець молоденький.

(С. Воробкевич)

• **Повтор** (рефрен) - повторення однакових слів чи виразів, віршованих рядків чи строф у творі з метою звернення на них особливої уваги читачів, підкреслення мелодійності, ритмічності.

Роде наш красний, роде наш прекрасний...

(Народна пісня)

Фонічні засоби

• **Евфонія** - сукупність звукових явищ, що роблять мову милозвучною, мелодійною.

• **Асонанс** - зумисно надмірне повторення голосних звуків з метою посилення милозвучності мови.

Ти вчиш любити все, що перемінне

і що незмінне, як незмінний світ...

(М. Рильський)

(Асонанс звуків и та і)

• **Алітерація** - зумисне надмірне повторення однакових приголосних звуків з ме

тою створення звукового образу зображуваного або посилення інтонаційної виразності мови.

Сипле, стеле сад самотній ,

сірий смуток - срібний сніг...

(В. Кобилянський)

• **Какофонія** - немилозвучне (хаотичне) поєднання звуків мови; навмисне використовується письменниками з метою посилення гумористичного забарвлення творів.

Карл у Клари вкрав корали...

• **Звуконаслідування (ономатопея)** - імітація засобами мови різних позамовних звукових явищ з метою створити звуковий образ зображуваного.

Пряме звуконаслідування:

«І все отак зозуля: ку-ку!»;

Непряме (імітація звукових явищ добором слів з однорідними звуками):

«дзвін гуде іздалеку» (дз-гу-з-у)

• **Паронімія** - гра близьких за звучанням слів, коли випадкова схожість звуку використовується для створення нового смислового зв'язку.